

פתוא בשירות הטרור

"החיים והמוות ביד הלשון"

**נص بیان الجبهة الإسلامية العالمية
لجهاد اليهود والصليبيين**

الحمد لله الذي جعلنا من جزيرة العرب، ومجري
السحاب، وهزم الأحزاب، والقاتل في
محكم كتابه، فإذا استلخ الأشهر الحرم،
فقاتلوا المشركين حيث وجدتموهم، وجاهدوهم،
وخذلواهم، واخبروهم، واقعدوا لهم كل
مرصد، والصلاة والسلام على نبينا
محمد بن عبد الله، القائل بحلت بالسيف
بين يدي الساعة، حتى يعبد الله وحده
وجعل زمني تحت ظل رحمة، وحق القول
والصغار على من خالف أمريج.

أما بعد،
فقدت ان نحى الله جزيرة العرب،
وخلق فيها صحراها، وحقق بها جوارها لم
تتمها غاشية هذه الجحافل الصليبية
التي انتشرت فيها كالجراد تزحم أرضها
وتاكل ثروتها، وتبيد خصوعها، كل ذلك
في وقت تداعت فيه على المسلمين الأمم،
كما تداعت الوجة التي قصفتها، وبزمتها
حين علمت الخطب، وقل الحاسر، لن تقف
وأياكم على مكتون الأحداث الجارية، كما
يجب ان تتفق جميعا على فصل القضاء
فيها،
لا احد يجادل اليوم في حقائق ثلاث
تواتر عليها الشعوب، وأطلق عليها
المصلون ونحن نذكرها ليتذكر من
يتذكر، ولينهل من هلك عن بيته، وحبنا
من حيا عن بيته وهي:
أولا منذ ما يرد عن تسع سنين
وأمركا تحلل أراضي الإسلام في القدس
وبقاهها، جزيرة العرب، وتذهب خيراتها،
وتعني على حكامها، وتذل أهلها، وترعب
جيرانها، وتجعل من قواعها في الجزيرة
داس حربة تتأكل بها شعوب الإسلام
المجاورة.

وأذا كان في الماضي من جادل في
حقيقة هذا الاحتلال فقد أطلق على
الاحتلال به أهل الجزيرة جميعا
ولا أدل عليه من تعادي الأمريكان في
العراق ضد شعب العراق، انطلاقا من
الجزيرة، رغم ان حكامها جميعا يرفضون
استخدام أرضهم لذلك، ولتتهم مجاويين.
ثانياً: رغم التعادي الكبير الذي حل
بالشعب العراقي على يدي التحالف
الصليبي اليهودي، ورغم العدد الفظيع
من القتل الذي جاوز المليون، ورغم كل ذلك
يحاول الأمريكان مرة أخرى معاودة هذه
المحاذاة المروعة، وكانهم لم يتحسروا
بالتزيق والتدمير.
فها هم يأتون اليوم ليبيدوا بقية هذا
الشعب وليذوا جيرانه من المسلمين.
ثالثاً: وإذا كانت أهداف الأمريكان من
هذه الحروب دينية واقتصادية فإنها
تلك تأتي لخدمة دويلة اليهود، ولنصرف
النظر عن احتلالها لبيت المقدس وقتلها
لمسلمين فيه،
ولا أدل على ذلك من حرصهم على
تدمير العراق أقوى الدول العربية
المجاورة، وسعيهم لتزيق دول المنطقة
جميعا كالعراق والسعودية ومصر

والسودان إلى دويلات ورقية تضم
بفرقتها وشعلها بقاء إسرائيل واستمرار
الاحتلال الصليبي الغاشم لأرض
الجزيرة.
ان كل تلك الجرائم والمواسخ هي من
الامريكان اعلان صريح للحرب على الله
ورسوله وعلى المسلمين، وقد اجتمع
العلماء سابقا ولاحقا من جميع المصنوع
الإسلامية على ان الجهاد فرض عين اذا
هدم العدو بلاد المسلمين ومن ثقل ذلك
الامام ابن قدامة في «المفتي» والامام
القسوي، وشيخ الإسلام في القرافي في
حيث قال: «اما قتال الدفع فهو اشد انواع
دفع الصائل عن الحرمه والدين واجب
اجماعا، فالعدو الصائل الذي يفسد الدين
والدنيا لا شيء اوجب الايمان من
دفعه»،
ونحن بناء على ذلك وامتنالا لامر الله
تفني جميع المسلمين بالحكم التالي:
ان حكم قتل الأمريكان وحلقاتهم
سدتيين ومسكرين فرض عين على كل
مسلم امتته ذلك في كل بلد تيسر فيه،
وذلك حتى يتحزرو المسجد الأقصى
والمسجد الحرام من قبضتهم، وحتى
تخرج جيوشهم عن كل ارض الإسلام
مطولة الحد كشميرة الخناج عاجزة عن
موقالتوا المشركين كافة كما يقالتونكم
كافاة، وقوله تعالى «وامتنالا لقوله تعالى
تكون فئة ويكون الدين كله»،
وقوله تعالى «وما لكم لا تقاتلون في
سبيل الله والمستضعفين من الناس
والولدان الذين يقولون ربنا اخرجنا من
هذه القرية الظالم أهلها واجعل لنا من
ادنا وليا واجعل لنا من ادنا نصيرا»،
اننا ياتن الله تدعو كل مسلم يؤمن
بالله ويرغب في ثواب الى امتثال امر الله
بقتل الأمريكان ونهب اموالهم في أي مكان
وجدهم فيه، وفي كل وقت امكته ذلك، كما
تدعو علماء المسلمين وقادتهم وشبابهم
وجنودهم الى شن الغارة على جنود
اب ليس الأمريكان، ومن تحالف معهم من
اعوان الشيطان.
وان يشردوا بهم من خلفهم لحطم
يتكروا،
وقال الله تعالى «يا ايها الذين آمنوا
استجبوا لله وللرسول اذا دعاكم لما
يحيكم».
واعلموا ان الله يحول بين المرء وقلبه
وانه اليه تحشرون،
وقوله تعالى: يا ايها الذين آمنوا اذا
قيل لكم الغفوا في سبيل الله اتقوا الله
الارض، ارضيتم بالحياة الدنيا من الآخرة
فما من الحياة الدنيا في الآخرة الا قليل،
ان تحشروا يهدمكم عذابا اليما ويستبدل
قوما غيركم ولا تفسروا شيئا، والله على
كل شيء قدير،
وقال الله تعالى: «ولا تحزنوا ولا تحزنوا»
وانتم الاعلون ان كنتم مؤمنين.

מחבר: תומר-יצחק עמר

עבודה סמינריונית בהדרכת פרופ' איל בנבנשתי

במסגרת הסמינר

"משפט בינלאומי, זכויות אדם והלחימה בטרור"

הפקולטה למשפטים ע"ש בוכמן אוניברסיטת תל-אביב

תל-אביב – תשס"ה (2005)

תוכן העניינים

1.....	מבוא
2.....	פרק ראשון : הפתוא באסלאם
2.....	א. מהי פתוא
3.....	ב. העושר הפרשני
4.....	פרק שני : הפתוא והטרור האסלאמי
4.....	א. הפתוא כאמצעי להנעת גלגלי הטרור
6.....	ב. דוגמאות לפתוא רדיקליות
9.....	פרק שלישי : התמודדות עם האתגר
9.....	א. הצגת הבעיות
11.....	ב. פתרונות אפשריים
16.....	סיכום
17.....	רשימת מקורות

מבוא

מתקפת הטרור האסלאמי-רדיקלי¹ בארץ ובעולם המחישה כי פוטנציאל הפגיעה באלפי אנשים חפים מפשע עשוי להתממש במדינות העולם כולו, ועלול אף להחמיר עד כדי שימוש בנשק להשמדה המונית. לאור גודל הסכנה, לעניות דעתי, מאבק בטרור אינו יכול להיות צבאי גרידא, ויש לשקוד ולנתח את המניעים המחוללים את אירועי דמים קשים אלה. היות ומדובר בטרור גלובאלי אשר קשה להרתיע את מבצעיו, ברצוני לבחון האם ניתן למגר את פיגועי הטרור האסלאמי, תוך כדי שימוש בכלים משפטיים ונוספים, עובר לשלב תכנונם והוצאתם לפועל.

נפיצות האידיאולוגיה האסלאמית-רדיקלית, הנחושה למלא צו-אלוהי של מלחמת ג'יהאד² בכופרים באשר הם, הפכו את הטרור האסלאמי לבעיה בינלאומית ראשונה במעלה. אידיאולוגיה קיצונית זו באה לידי ביטוי בפסקי-הלכה אסלאמיים (פתוא) אשר הפכו לכוח מניע הקורא לביצוע פעולות טרור בשם אללה. לפיכך, על-מנת להתמודד עם איום הטרור בהצלחה נדרשת היכרות עם עולם האסלאם על מורכבותו הרבה, וזאת הן על מנת להפחית את המוטיבציה לביצוע פיגועים הפוגעים באלפי אזרחים חפים מפשע, והן כדי למנוע את הסלמת הטרור על-ידי הקטנת מספר המתגייסים והוקעת האלימות.

בעבודה זו ברצוני לבחון את מנגנון הפתוא, האם ובמה יש לו השפעה על ביצוע פעולות הטרור, והאם וכיצד ניתן להתמודד עימו. בנוסף, ברצוני לבחון מהו האיזון הנכון בין צרכי הביטחון הדרושים להפחתת מספר הפיגועים והצלת חיי האדם מחד-גיסא, לבין שמירה על חופש הדת והביטוי של מיליוני מאמינים מוסלמים באשר הם, מאידך-גיסא.

יש לציין כי עולם האסלאם הינו עולם עשיר ומגוון בעל זרמים רבים ופרשנויות מגוונות. בשל קוצר היריעה, במסגרת סמינר זה אתמקד בזרם האסלאמי הרדיקלי בלבד.

---

¹ להרחבה על האסלאם הקיצוני-רדיקלי ושורשיו ראה: מנחם מילסון, "רפורמיסטים מול אסלאמיסטים בעולם הערבי כיום", *Memri*, <<http://www.memri.org.il/memri/LoadArticlePage.asp?enttype=4&entid=1655&language=Hebrew>>. 22 September, 2004.

² הקונוטציה במונח ג'יהאד *الجهاد* היא דתית כשהשכר בעבורו ניתן בעולם הבא: "אל תחשבו את הנהרגים למען אללה מתים כי אם חיים הם אצל ריבונכם המכלכל אותם" קראן (3, 169).

פרק ראשון: הפתוא באסלאם

א. מהי פתוא³

פתוא הינה פסק-הלכה אסלאמי הניתן על-ידי מופתי לגבי סוגיה חוקית אסלאמית המובאת בפניו. הפתוא לרוב עוסקת בסוגיה עקרונית כללית, והתשובה עליה נסמכת על מקורות האסלאם השונים.⁴ בתוך כך, הפתוא מהווה מכשיר מרכזי לפיתוח המשפט המוסלמי, וכלי מרכזי לליבון סוגיות שונות בהתאם לתמורות הזמן, המרחב והמודרניזציה. היות והאסלאם כדת-הלכה מסדיר את כל תחומי החיים, הפתוא יכולה לעסוק בסוגיות חוקיות במגוון תחומים אזרחיים ודתיים. ניתן לראות דוגמא לכך בתחומי המשפט, רפואה, כלכלה, מדעי החברה והמדינה, יחסים במשפחה, תרבות ועוד.⁵ כיום, בעידן התקשורת, ישנם אתרי אינטרנט רבים המאפשרים לגולשים ברחבי העולם לקבל הדרכה ותשובות לגבי סוגיות המטרידות אותם בכל תחומי החיים.⁶

על מחבר הפתוא להיות להיות מופתי, קרי, מוסלמי ישר בעל חוש צדק ובקיאיות בשריעה ובעל יכולת לערוך אגית'האד.⁷ הפתוא יכולה להינתן לאדם פרטי בעניין אינדיבידואלי או כעצה לשופט מכהן (קאד'י) לצורך מילוי תפקידו. יש לציין כי בעוד שהקאד'י שופט מקרה קונקרטי על-פי טענות הצדדים, שבועתם והראיות, המופתי משמש כפרשן משפטי המייעץ בשאלה כללית על-סמך הקראן והחדית'.⁸ לפיכך, הפתוא היא חוות-דעת משפטית כללית בעלת מעמד פחות מפסיקת הקאד'י. ברם, ככל שהמופתי מקובל ובכיר יותר ובעל ידע רב, כך לפסיקתו משקל רב יותר.

אמנם מדובר בפוסקים עצמאים, אך בהדרגה פסיקותיהם נקשרו למוסדות המדינה, ובמדינות אסלאמיות רבות מינוי המופתים עבר לשליטת המדינה במטרה למסדם במסגרת שירותי הדת. כתוצאה מכך נוצרה דיכוטומיה בין תפקיד המופתי בסקטור הציבורי, לבין המשך עיסוקו כפוסק בסקטור הפרטי. בתקופה העוסמאנית, סביב המאה ה-15, המופתי מונה על-ידי הסולטאן ומינוי זה אף אוחד לעיתים עם מינוי הקאד'י, בתנאי שלא תינתן פתוא בנוגע לסוגיה שהובאה בפני

³ בעבודה זו אשתמש במונח בתעתיקו הערבי: יחיד: *فتوى* - פתוא, רבים: *فتاوى* - פתואא.

⁴ המקור הראשון בחשיבותו הוא הקראן *القرآن*, לאחריו תיאור אורחות הנביא: החדית' *الحديث*. פרט למקורות אלוהיים אלה, קיימים חמישה מקורות אנושיים: הסכמת הכלל - אג'מאע, היקש - קיאס, טובת הכלל - מצלחה, היקש עמוק - אסתיחסאן, ומנהג - אלערפ.

⁵ E.Tyan, "Fatwa," *EI2*, II (1960), 866-867.

⁶ ראה: <http://islam.tc/ask-imam/index.php>, http://www.islamtoday.com/fatwa_archive_main.cfm

⁷ אגית'האד: מאמץ שכלי ונפשי כמכשיר משפטי משלים, וכמקור משפטי בפני עצמו.

וואל חאלק, "האם נסגרו שערי האגית'האד?" *ג'מאע'ה*, ח' (2000), עמ' 118-168.

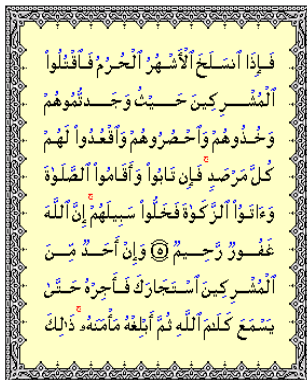
⁸ Muhammad Khalid Masud, Brinkley Messick, David S.Powers Ed, *Islamic Legal Interpretation: Muftis and their Fatwas* (Cambridge: Harvard University Press, 1996), p. 18.

ביהמ"ש. ברם, עם חלוף הזמן בחלק מהמדינות, כדוגמת לבנון, אימוץ קודים משפטיים מערביים החלישו את מעמד המשפטי של המופתי, אך במקביל חיזקו את מעמדו כמנהיג קהילתי ודתי.

מן האמור לעיל עולה כי, למרות שפתוא הינה חוות דעת משפטית כללית מייעצת ללא תוקף משפטי מחייב, בפועל מעמדה נגזר ממעמד המופתי וממידת השכנוע שלו. פתוא הניתנת על-ידי מופתי בכיר ומקובל שנתפסת כמעוגנת במקורות, תחייב מכוח האמונה, ומכוח הכבוד למופתי.

ב. העושר הפרשני

קיימים פסוקי קראן וקטעי חדית' רבים אשר בשל עמימותם הרבה הם ניתנים לפרשנויות שונות ולעיתים אף סותרות.⁹ בנוסף, לאורך השנים נוצרו באסלאם זרמים ופיצולים רבים שהביאו להתפתחות עמדות שונות.¹⁰ שימוש בפסוקים מורכבים אלה מאפשר למחברי הפתוא הרדיקלים למצוא הסמכה דתית לפרשנותם, ועל-ידי כך לזכות בגושפנקא חוקית המעוגנת במקורות.¹¹

אחד מהפסוקים הדו-משמעיים שעושים בו שימוש בפתאוא ובדרשות רבות הוא "סורת החרב": "אך כחלף החדשים האסורים (במלחמה) והרגתם את המשתפים בכל אשר תמצאום, ותפשתם אותם (בשבוי), וצרתם עליהם וישבתם להם בכל מארב..." [הדגשה שלי].¹² ראשית, המתונים מפרשים את המונח "משתפים" כעובדי אלילים בלבד, מנגד הרדיקלים מייחסים זאת גם ליהודים ולנוצרים. שנית, לגבי הביטוי "בכל אשר תמצאום" הרדיקלים גורסים שמדובר בכל מקום וזמן בכוונה התקפית, והמתונים

סבורים שמדובר רק בהיתקלות צבאית בהתאם לעיקרון ההגנה-העצמית. דוגמא זו ממחישה כיצד שימוש באותו פסוק על-ידי מופתים שונים עשוי להביא לפרשנות שונה, כמו גם את הקושי להוכיח את כוונת המופתי כל עוד הוא חוסה בצל עמימות הפשט, ואינו מבהיר את הדרש.¹³

⁹ בקראן עצמו קיימים פסוקים "מבטלים" ו"מבטלים" (נאסח ומנסוח) אשר על-פי האמונה ניתנו על-ידי אלה לנביא מחמד בהתאם לשינוי בצרכי המקום והזמן (אסבאב אל נוזול – נסיבות ירידת הפסוקים).

¹⁰ בהקשר זה ניתן לציין את הפערים בין הסונים לשיעים, בין האורתודוכסים לצופים, והפערים בין אסכולות המשפט השונות אשר כולן קבילות: האסכולה החניפית, מאלית, שאפיעית וחנבלית.

¹¹ לדוגמא עצם השימוש במונח "ג'האד" שפירושו: מלחמת קודש בכופרים, ובמקביל מאמץ רוחני למימוש האמונה. B.Lewis, *The Middle East: A Brief History of the Last 2,000 Years* (New York: Scribn, 1995), p. 233.

¹² קראן: (9,5). תרגום: קראן, יוסף יואל ריבלין, (תל אביב: הוצאת דביר 1987).

¹³ ניתן לראות דוגמא לשימוש בפסוק זה בדברי הדרשן הד"ר אחמד יוסף אבו חלביה, חבר מועצת הפסיקה ההלכתית הפלסטינית ורקטור הלימודים הגבוהים באוניברסיטה האסלאמית, הטלוויזיה הפלסטינית, 13/10/00. ראה הערת שוליים מספר 7 באתר: http://www.pmw.org.il/Religious%20War_Heb.htm

פרק שני: הפתוא והטרור האסלאמי

א. הפתוא כאמצעי להנעת גלגלי הטרור

בפרק זה אתמקד בהשלכות הפתוא הרדיקליות הקוראות לאלימות ול"הרג הכופרים באשר הם". יודגש כי כאשר עסקינן בפתוא אין להכליל, ישנן פתוא העוסקות בנושאים אחרים, וישנן גם פתוא מתונות המטיפות לאהבה ושלוש. אך עקב חשש מאותם פעילים רדיקלים הקוראים להרוג כל מתנגד לדעתם, גם אם הוא מוסלם, ובפרט אם הוא מחזיק בעמדת השפעה, הפתוא המתונות זוכות בפועל לתפוצה ותמיכה מועטה.

עבדאללה רשיד, בעל טור ביומון האמירויות "אל-אתחאד" פרסם מאמר בו טען כי הסיבה לטרור אינה היעדר הצדק חברתי והעוני במדינות ערב, אלא שטיפת המוח של הנוער המוסלמי על-ידי אנשי הדת אשר מזינים אותו בדעות גזעניות ובשנאה כלפי שאר הבריות. לדבריו, מבדיקה שערך עלה כי מצבם הסוציו-אקונומי של מרבית הטרוריסטים שבחן היה טוב מאוד.¹⁴

תרומת הפתוא לטרור האסלאמי באה לידי ביטוי במספר מישורים מרכזיים:¹⁵

א. מתן הכשר דתי-משפטי לפעולות אלימות ולביצוע פיגועי התאבדות: על-פי האסלאם, חיי האדם של פלוני אינם קניינו הפרטי, אלא הם קניינו הבלעדי של אלה ולכן חל איסור לפגוע בחיים באשר הם. לאור זאת, רצח והתאבדות ממניעים אישיים הם עבירה חמורה שדינה גיהנום. ברם, מתן היתר בעזרת פתוא מכשיר את הפעולות האלימות והרצח מבחינה דתית ומשפטית, ואף מבטיח גמול נכסף בגן-עדן. לדוגמא, השיח' אחמד יאסין קבע במרץ 1995 כי בכל מקרה שמתאבד קיבל את ברכתו של שיח' מוסלמי מוסמך, אין הוא מתאבד על רקע אישי, אלא שהיד שנפל בג'יהאד. באופן דומה, השיח' איסמעיל אל ג'מאל, המופתי של יריחו, פרסם פתוא ביומון אל חיאת אל ג'דידה, בה מצוין כי הקרבה עצמית מותרת, ואף רצויה באסלאם.¹⁶

¹⁴ "בעל טור ערבי: הסיבה לטרור היא שטיפת המוח של הנוער הערבי ולא המצב הסוציו-אקונומי, Memri. <<http://www.memri.org.il/Memri/LoadArticlePage.asp?enttype=4&entid=1727&Language=Hebrew>>. 11 January, 2005.

¹⁵ "The Role of Fatwas in Incitement to Terrorism," Memri. <<http://memri.org/bin/articles.cgi?Page=subjects&Area=jihad&ID=SP33302>> 18 January, 2002.

Bar, Shmuel. "The Religious Sources of Islamic Terrorism," <<http://www.policyreview.org/jun04/bar.html>>. ¹⁶ שאול שי, *השהידים האסלאם ופיגועי ההתאבדות*, (הרצליה: הוצאת מפעלות המרכז הבינתחומי, 2003), 29-35.

ג. יצירת מוטיבציה וחיזוק נפשי בקרב מבצעי הפיגועים: המופתים הרדיקלים ממזערים את החשש מהמוות ומציגים אותו באור חיובי, כמפלט מכל צרות המאמין בעולם הזה וכזכות להתקרב לאללה בעולם הבא. לפיכך, הטרוריסטים שמונעים על-ידי טעמים דתיים מוכנים ואף להוטים למסור את חייהם למען מטרתם, ובמצב זה אין תועלת בשיטות ההרתעה הרגילות.¹⁷ בנוסף, במציאות יומית קשה, הבטחת גמול ועתיד טוב יותר לטרוריסט ולמשפחתו משחקת תפקיד פסיכולוגי משמעותי. לטענת מזיני, דוקטורנט בפסיכולוגיה באוניברסיטה האסלאמית בעזה, הבטחת חיי הנצח בגן-עדן משחקת תפקיד מרכזי ביצירת מוטיבציה לביצוע פיגועים.¹⁸

ג. הגדלת מעגל המתאבדים: למופתים משקל מכריע בהכשרת הלבות של המתאבדים הפוטנציאלים וביצירת האווירה החברתית שמעודדת את ההקרבה ותורמת לגיוס מחבלים מתאבדים.¹⁹ ארה"ב, ישראל ומדינות המערב מוצגות בפתאוא הרדיקליות כ"שליחי השטן המנסות להשמיד את האסלאם הטהור". ליבוי השנאה המגובה בפרשנות קראן וחדית' מגביר את תחושת ההזדהות עם המאבק המזוין, ואימוץ הקו-הרדיקאלי המצדיק הרג והתאבדות מביא להרחבת תמיכת דעת-הקהל בפעולות הטרור ובתופעת המתאבדים, ולעלייה במספר המתייגסים.

ד. איום בעונש חמור על מי שלא יקח חלק במאבק הדתי: ישנן פתאוא רבות המצינות כי כל מוסלם, ובפרט שליט מוסלם, שאינו מסייע למאבק האסלאמי, גרוע מכופר ויש לפעול כנגדו במלוא הכוח. קריאה זו נשמעת נגד מדינות ערביות הנמצאות בקשרי ידידות עם ארה"ב וישראל.

ה. כלי לאיסוף תרומות: יש פתאוא הקוראות לכל מי שאינו יכול להילחם פיסית, לתמוך כספית.

ו. מתן השראה מבצעית: ישנן פתאוא הקוראות לשימוש בסוג נשק מסוים, כמו נשק להשמדה המונית, או לביצוע פיגוע במקום מסוים ובמועד מסוים, ואף להרג של אדם מסוים.

ז. גרימת פחד וחרדה על מנת לשבש את אורח החיים: כחלק מלוחמה פסיכולוגית, מישור זה נועד לפגוע פגיעה מוראלית על-מנת להשפיע על מקבלי החלטות והעורף של מדינות המערב.²⁰

ח. הפצת פרשנות היסטורית ופוליטית חלופית: השוואת הפאר והעוצמה של האסלאם בראשיתו למציאות העגומה בארצות האסלאם בתקופה המודרנית, מלבה את תחושות התיסכול על מנת להסביר למאמינים מדוע מדינות האסלאם נמצאות כיום בנחיתות אל מול המערב, מוצג

¹⁷ אלן מ' דרשוביץ, האם הטרור ינצח? להבין את האיום ולהיענות לאתגר (הרצליה: הוצאת מפעלות המרכז הבינתחומי, 2003), עמ' 36-38.

¹⁸ שאול שי, שם, עמ' 90. לדוגמא הממחישה את השפעתה של הפתוא ראה מאמר של בעל הטור הסעודי אל פוזאן בפיסקה השביעית. לדבריו אין כל ספק שהצעירים המפוצצים עצמם מושפעים מהפתאוא והשייחיים. ראה ממר"י: <http://www.memri.org.il/Memri/LoadArticlePage.asp?entID=1728&entType=4&language=Hebrew>

¹⁹ שאול שי, שם, עמ' 41-45.

²⁰ בועז גנור, מבוך הלוחמה בטרור כלים לקבלת החלטות (הרצליה: הוצאת מפעלות המרכז הבינתחומי, 2003) עמ' 225-233.

תרחיש היסטורי אסלאמי חלופי הקורא להחזרת ימי הזוהר של האסלאם. ניתן לראות כי קיים שימוש רב במונחים היסטוריים כגון "צלבינים" ו"מסעות צלב" לתיאור ה"מזימה הציונית-צלבנית להכנעת האסלאם" הקיימת, לדברי הרדיקלים, משחר האסלאם.

ט. העברת הסכסוך מרמה מקומית לרמה בינלאומית: המופתים הרדיקלים מרבים לקשור בין המצוקות בעיראק, איראן, פלסטין, קשמיר, אפגניסטן ויתר מדינות העולם, ומציגים את המציאות כמתקפה כוללת על דת האסלאם, שממנה נגזרת חובת הגנה עצמית כלל אסלאמית.

ב. דוגמאות לפתאוא רדיקליות

להלן מספר דוגמאות הממחישות את מימדי התופעה:²¹

1. **פתוא מטעם מנהיג המהפכה האסלאמית באיראן:** האיאטולה ח'ומיני העניק את הצידוקים הדתיים לשימוש באלימות לקידום האסלאם, והציב את הג'האד בקדמת פסיקותיו.²² בשנת 1983 ח'ומיני הוציא פתוא הקוראת לילדי איראן להתנדב לחזית מול עיראק ללא רשות הוריהם, תוך כדי הבטחה שיגיעו לגן עדן אם ימותו בשדה הקרב. כתוצאה מכך, אלפי ילדים כש"מפתח לגן עדן" על צווארם הוטלו אל שדות הקרב והמוקשים. פסיקותיו של ח'ומיני השפיעו גם בלבנון, כאשר מנהיגי החיזבאללה הסתמכו על ח'ומיני, ופרסמו פתאוא הקוראות לפעולות התאבדות.²³

2. **פתוא מטעם בן לאדן ו-4 מנהיגים אסלאמים:**²⁴ בפתוא זו ניתנה הצדקה דתית ומשפטית למלחמת קודש ופעולות התקפיות כנגד ה"צלבינים והיהודים באשר הם". התפוצה בעיתון הלונדוני נועדה להגדיל את תפוצת המסר כחלק מלוחמה פסיכולוגית של בן לאדן במערב. חשוב לציין שלבן לאדן עצמו אין הכשרה דתית פורמאלית, ולכן אין נפקות דתית לפסיקותיו. ברם, בן לאדן עוקף מגבלה זו על-ידי התקשרות עם מופתים מוסמכים כדוגמת השיח' מיר המזה, מנהיג ג'מעה אל עלמא אלפקיסטן, והשיח' עומר עבדול אלרחמן, מנהיג אלג'האד במצרים.²⁵

²¹ בשל מגבלת העמודים, לא אוכל להציג את הפתאוא שליקטתי במהלך השנה במלואן, על-כן בחרתי להציג מספר מקטעים הממחישים את מימדי התופעה, מבחינה כרונולוגית, גיאוגרפית ורעיונית.

²² מרטין קרמר, *מחאה ומהפכה באסלאם השיעי* (תל-אביב: הקיבוץ המאוחד 1985) עמ' 11-15.

²³ שאול שי, *טרור בשליחות האימאם 20 שנות טרור שיעי* (הרצליה: הוצאת מפעלות המרכז הבינתחומי, 2001) עמ' 71-70.

²⁴ הפתוא פורסמה בעיתון אל-קודס אל ערבי (לונדון) ב-23 פברואר 1998, נוסח הפתוא כפי שפורסם בעיתון מופיע בשער העבודה לצד תמונת הפיצוץ במגדלי התאומים בארה"ב.

²⁵ Magnus Ranstorp, "Interpreting the Broader Context and Meaning of Ben-Laden's Fatwa," *Studies in Conflict & Terrorism*, Vol 21, No 4 (1998), Pp. 321-331.

3. **פתוא מטעם השיח' עומאר בכרי מחמד**: השיח' בכרי, מייסד תנועת אלמוהג'רון בבריטניה המשרת גם כשופט ביה"ד השרעי הבריטי, חיבר פתוא הקוראת לביצוע ג'האד כנגד ישראל באוקטובר 2000. לטענת גורמי מודיעין, פסקי הלכה רדיקלים אלה, שניתנו תוך ניצול קר של המשטר הדמוקרטי הבריטי, הם אחד מן הגורמים המרכזיים לפיגועי הטרור שפקדו את לונדון ביולי 2005.²⁶ בעקבות כך הודק הפיקוח על התנועה ועל מנהיגיה.

4. **פתוא מטעם השיח' ד"ר יוסוף אל קרצ'אוי**: קרצ'אוי,²⁷ מהפוסקים הבולטים והמשפיעים כיום, פסק שפעולות האסתשהאד (מות הקדושים) הן הפאן העצום ביותר של הג'האד שמעוגן בקראן. קרצ'אוי פרסם בשנת 2004 פתוא הקוראת לחטוף ולרצוח אמריקנים כדי להביא לנסיגת הכוחות האמריקאים מעיראק. אל-קרצ'אוי ציין כי "כל האמריקנים בעיראק הם לוחמים, אין הבדל בין אזרח לחייל, ויש להילחם בהם משום שהאזרח האמריקאי בא לעיראק כדי לשרת את הכיבוש". לדבריו, חטיפתם והריגתם של אמריקנים בעיראק היא חובה דתית כדי שיצאו ממנה ויעזבו אותה לאלתר. פתוא זו עוררה מחלוקת רבה בקרב אינטלקטואלים אסלאמים.²⁸

5. **פתוא מטעם השיח' נאסר חמד אלפאהד**: אלפאהד, מבכירי הזרם הסלפי בסעודיה, קרא בפתוא שפרסם במאי 2003 להשתמש בנשק להשמדה המונית נגד ארה"ב ובריטניה, וכנגד האזרחים במדינות אלה. לדבריו, האסלאם נמצא במלחמת הגנה נגד המערב ועליו להיעזר בכל אמצעי נגד ה"צלבנים", חמור ככל שיהיה, גם אם כתוצאה מכך יפגעו אזרחים רבים. אלפאהד מבסס את קביעתו ההלכתית על עקרון "מידה כנגד מידה". לדידו, המוסלמים רשאים בתגובה ל"פשעי ארה"ב" להרוג ללא הבחנה כ-10 מיליון אמריקנים בנשק להשמדה המונית.²⁹

²⁶ לפרטים אודות אלמוהג'ירון ועיון בפתוא ראה:

Yael Shahar and Ely Karmon. "London-Basd Islamic Group Issues Fatwa against Israel," *ICT*. <<http://www.ict.org.il/articles/articlelet.cfm?articleid=131>>. 19 October, 2000.

²⁷ www.qaradawi.net

²⁸ "עורך לשעבר של העיתון "אל-שרק אל-אוסט": אל-קרצ'אוי הוא שיא הקיצוניות, "מ.ל.מ."

<http://www.intelligence.org.il/sp/memri/jul_b_04.htm>. 12 יולי, 2004.

"The Muslim Brotherhood Movement in Support of Fighting Americans Forces in Iraq," *Memri*. <<http://memri.org/bin/articles.cgi?Page=archives&Area=sd&ID=SP77604>>. 3 September, 2004.

²⁹ Yoni Figheh and Moshe Marzouk, "Saudi cleric issues fatwah on the use of weapons of mass destruction," *ICT*. <<http://www.ict.org.il/articles/articlelet.cfm?articleid=491>>. 5 July, 2003. יוסי מלמן, "לראשונה פסק הלכה המעודד שימוש בנשק להשמדה המונית," *הארץ* (26 מאי 2003).

6. **פתוא מטעם סלימאן אלעלואן**: אלעלואן, מבכירי הזרם הסלפי בסעודיה, קבע בפתוא מה-18 במאי 2001, כי פעולות ההתאבדות ב"פלסטיין" נגד "היהודים העושים" ובצ'צ'ניה נגד "הנוצרים התוקפנים" הן פעולות הקרבה על-פי דרכו של אלה, ושיטות לחימה לגיטימיות. לשיטתו, אין כל מניעה מלהרוג ילדים, והוא מתיר גם את דמן של הנשים היהודיות בטענה שהן משרתות בצבא, ונוטלות חלק ב"תוקפנות" מעצם שותפותן ב"גזל" אדמות המוסלמים, ומשום ה"שחיתות המוסרית" הקשה שלהן.³⁰

מהדוגמאות המפורטות עולה כי מדובר בתופעה רחבת היקף, בה אנשי דת מוסלמים ברחבי העולם כולו, בין אם מושבם במדינות מערביות ובין אם מושבם במדינות ערב, מנפיקים פתאוא וצווי עשה הקוראים לביצוע פעולות טרור ופיגועי התאבדות. היות ומדובר במתן הכשר דתי ומשפטי ועידוד של ממש לרצח תוך כדי הבטחת גמול ומעמד של שהיד בעולם הבא, ציבור מאמינים מוסלמי רחב רואה בפתאוא מעין אלה צו אלוהי לביצוע מייד.

---

³⁰ <http://www.islamonline.net/fatwa/arabic/FatwaDisplay.asp?hFatwaID=35806>

פרק שלישי: התמודדות עם האתגר

היות ומדובר בתופעה בינלאומית רחבת היקף בה פרסום הפתוא והפצתה בעזרת התקשורת, ובפרט בעזרת אתרי האינטרנט הרבים אינה מוגבלת למקום ולזמן ספציפי,³¹ ולאור הפרדיגמה החדשה על-פיה קבוצות טרור עשויות לפנות לשימוש בנשק גרעיני, להערכתו, יש לפעול במסגרת בינלאומית ובינתרבותית בכלל מדינות העולם, על מגוון שיטות משטרן ועמדתן. בדמוקרטיה ליברלית, טרוריסטים עשויים לנצל ניצול קר של של החירויות הדמוקרטיות כגון, חופש הדת, הביטוי, ההתארגנות והתנועה, על מנת לנהל תעמולה רדיקלית, שכל תכליתה לחתור תחת מוסדות הדמוקרטיה ועקרונותיה. ברם, תופעת הטרור האסלאמי-רדיקלי אינה אופיינית רק כנגד משטרים דמוקרטים. כמו כן, גירוש ממדינה דמוקרטית לא ימנע בהכרח את המשך פעילות המופתי מבחוץ, ואף יעצים אותה אם לא יהיה סעד בינלאומי מקיף. אמנם במדינות שאינן דמוקרטיות המאבק בהסתה מוגבל פחות, שהרי להבדיל מדמוקרטיה משטרים רודניים רואים עצמם כבעלי חופש פעולה לפקח על דרכי התקשורת ולפעול לטובת האינטרסים של השלטון. ברם, הבעיה המרכזית היא שלעיתים יש אחדות דעים בין דברי הרדיקלים לבין עמדת השלטון. לפיכך, אין מדובר במשימת העולם המערבי-דמוקרטי לבדו, אלא גם במאבקן של מדינות ערב ומדינות האסלאם שאינן רדיקליות, וזאת בשל שיקולי שרידות עצמית. על-כן, בעבודה זו בחרתי להתמקד בזירה הבינלאומית הרחבה, ופחות בזירה הפנים מדינית.³²

א. הצגת הבעיות

בבואינו לטפל בפתאוא הרדיקליות ובפוסקיה עולות מספר בעיות מרכזיות:

1. נטל ההוכחה: ראשית הפתוא עשויה להיות מנוסחת במונחים תאולוגיים מופשטים ומוסווים מבלי שניתן יהיה להוכיח כל כוונה מוצהרת לעודד טרור, ומבלי שהפתוא תדרוש מימוש מיידי של ביצוע פעולת טרור.³³ מנגד, אני סבור שלאור השימוש החוזר במספר פסוקי מפתח ומטבעות לשון הנותנים לגיטימציה לפעולות טרור, ניתן להצביע על מקרים בהם ניסוחים אלה הביאו לביצוע פעולות טרור בעבר. בנוסף, ניתן לעמוד על כוונת המופתי מתוך דרושתיו, כתביו, מידת הקשר שלו עם אירגוני טרור וכו'. עניין נוסף המקשה על גיבוש ההוכחות קשור להעדר ההגדרה

³¹ ראה דוגמאות באתר מ"מ: "שיווק הטרור באמצעות האינטרנט", מ.ל.מ.

<http://www.intelligence.org.il/sp/11_04/web.htm>

³² בשל קוצר היריעה לא אדון בנפרד בדרכים להתמודד עם הפתאוא במדינות הדמוקרטיות (דילמת "הדמוקרטיה המתגוננת"), להרחבה בנושא ראה: בועז גנור, שם, פרק שלישי: הדילמות הדמוקרטיות בלוחמה בטרור, 168-139.

³³ ראה הרחבה בנושא העושר הפרשני בעמ' 3 לעבודה.

של טרור.³⁴ ברם, היות ופגיעה באזרחים שאינם לוחמים אסורה לפי כללי המשפט הבינלאומי, ניתן לטעון כי כל קריאה למלחמה ב"כופרים באשר הם" אינה יכולה להתפרש כמאבק לגיטימי.

2. בעיית משאבים: מבחינה טכנית, כמעט ולא ניתן לעקוב אחר המוני המופתים הרדיקלים ברחבי העולם, ולבחון את אלפי אתרי האינטרנט הקיצוניים המתחדשים ונסגרים תדיר. אולם, למרות המגבלות התקציביות והטכניות, לטעמי יש להוביל מהלך הרתעתי כנגד מספר מופתים רדיקלים מובילים, בין אם מדובר בתוך דמוקרטיות, ובין אם במדינות ערב שאינן דמוקרטיות.

3. איזון בין חופש דת וביטוי לבין צרכי ביטחון: יש הגורסים כי נכון יותר לאפשר "שחרור קיטור" מאשר להגביל אנשי דת וקהילות דתיות בשל חשש מהתלקחות. ברם, היות והפתוא נתפסת כצו מחייב כלפי אותו קהל המאמינים התומך במופת, אני סבור שאין לראותה בגדר צידוד רגיל באלימות, בו השומע חופשי להסכים או לדחות את הדברים בהתאם ליתרונותיהם או חסרונותיהם. על-כן, ולאור עוצמת איום הטרור, ראוי להקשיח את העמדה בנוגע לפסיקות דתיות הקוראות במפורש לרצח אזרחים ללא אבחנה. ברם, במקרים של ספק ועמימות גבוהה, ראוי, לטעמי, לפסוק לטובת חופש-הדת והביטוי תוך כדי מתן אזהרה, וביצוע המשך מעקב.

על-פי ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם - 1948, אמנם בסעיפים יח'-יט' כל אדם זכאי לחירות המחשבה, המצפון והדת, ולחירות הדעה והביטוי. ברם, לפי סעיף כט', לכל אדם יש חובות כלפי הכלל, ועל-כן הוא מנוע מלעשות שימוש בזכויותיו על מנת לפגוע בזולת. עקרונות אוניברסאליים אלה באים לידי ביטוי גם בסעיף 5 לאמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות³⁵, ובס' 17 לאמנה האירופית בדבר זכויות אדם.³⁶ על-פי הכתוב, לא ניתן להשתמש באמנות באופן שיאפשר לפלוני לזרוע הרס בחירויות הקבועות בהן ולפגוע בזכויות של אחרים. לפיכך, הזכות לחירות, חופש הדת והביטוי של מופתי אסלאמי רדיקלי הקורא לפגיעה בזכות לחיים ובחופש הדת של מי שאינו מוסלמי, אינם יכולים להיות מוגנים מכוח האמנה.³⁷

³⁴ בועז גנור, שם, עמ' 28-30.

³⁵ כתבי אמנה כרך 31, עמ' 269.

³⁶ Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

<http://www.echr.coe.int/Convention/webConvenENG.pdf>

³⁷ ניתן לראות דוגמה לטענות כגון דא בפרשת (Lawless V. Ireland (European Ct. Human Rights 1961).

מעבר לאמור לעיל, על-פי סעיף 19(3) לאמנה בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות וסעיפים 9 ו-10 לאמנה האירופית, חלה הגבלה משמעותית על חופש הדת והביטוי, על-פיה לא ניתן לפגוע בזכויות המעוגנות באמנה, בכסות של שימוש בחופש הדת והביטוי. בנוסף, ניתן לטעון כי על-פי סעיף 15 לאמנה האירופית וסעיף 4 לאמנה לזכויות אזרחיות ומדיניות, הטרור בשנים האחרונות מהווה "מצב חירום" בו יש לגרוע מהזכויות באופן מידתי, ולהגביל את חופש הביטוי של מופתים רדיקלים. לשם כך, יש להראות כי אכן מדובר במצב חירום, ושהוכרז על כך באופן רישמי.

חשוב לציין כי על מנת להימנע "ממדרון חלקלק" שיביא לפגיעה מעל הנדרש בזכויות המופתים ובזכויות כלל הציבור, ובכך פעילי הטרור למעשה יזכו בהישג נוסף, חשוב להפעיל מנגנוני פיקוח וביקורת יעילים שיקבעו האם הפגיעה בזכויות מידתית ומוצדקת לאור גודל הסכנה.³⁸

ב. פתרונות אפשריים

יש לנסות להגיע לאיזון שיבטיח הוקעה של דברי הסתה רדיקלים שמטרתם להביא להרג אזרחים חפים מפשע ללא אבחנה, ובמקביל יש להבטיח כי לא תהא פגיעה העולה על הנדרש בזכויות המופתים, המאמינים המוסלמים ובזכויות כלל הציבור. בשל החשש לפגיעה מופרזת באסלאם ובמאמיניו, בתהליך גיבוש הפתרונות הקפדתי לשלב רעיונות של אינטלקטואלים ואנשי דת מוסלמים, שהרי אחרת כל רגולציה מערבית חיצונית תיתפס כדיכוי דתי או תרבותי. להלן מספר מנגנונים משפטיים ואחרים העשויים לתת מענה לסוגיה בה עסקינן:

א. החלטת מועצת הביטחון 1373:³⁹ בעקבות אירועי ה-11.9.2001, מועצת הביטחון קבעה כי הטרור הבינלאומי מהווה איום עתידי מתמשך על השלום והביטחון הבינלאומיים. בתוך כך, החלטה 1373 מטילה חובות קפדניות ביחס לסיוע, תמיכה, עידוד ומימון של טרור. על-פי סעיף 2 (a,c,e) חל איסור על תמיכה של מדינות או יחידים בטרור, ויש להעמיד לדין את אלה התומכים או מעודדים ביצוע של פעולות טרור. על-פי סעיף 6 על ה-CTC לפקח על כך, כאשר ההעמדה לדין תיבחן על-ידי מועצת הביטחון לאור מבחן התוצאה. ברם, הבעיה המרכזית בהחלטה 1373 היא שאין הגדרה מקובלת לטרור, על-כן מומלץ להתמקד באמנה צרה יותר שתתמקד בהסתה דתית.

³⁸ ניתן לפקח על כך בעזרת רשויות המדינה: הרשות המבצעת, המחוקקת והשופטת, ובנוסף במסגרת בינלאומית על-מדינתית. נושא זה רחב ומורכב מכדי למצותו כאן, לצורך עבודה זו אסתפק באיזכורו בלבד.

³⁹ Press Release SC/7158

<<http://www.un.org/News/Press/docs/2001/sc7158.doc.htm>>.28 September, 2001.

ב. גיבוש אמנה בינלאומית נגד הסתה דתית: בהמשך לאמור לעיל, ניתן לכונן אמנה בינלאומית ייחודית נגד הסתה דתית שתקבע כי כל ביטוי שיש בו כדי לעודד פגיעה באזרחים או במדינות בשם הדת אסור. באמנה זו יש לקבוע: סמכויות חיפוש ומעקב, כללי אכיפה והעמדה לדיון, פירוט העונשים וחומרתם (קנסות ותקופות מאסר), תיאום דרכים לשיתוף פעולה בהעברת מידע וכו'. ניתן לחזק את האמנה על-ידי קביעה כי כל מי שיסייע להפיץ או לממן פתאוא רדיקליות יענש. כמו כן, ניתן לחשוב על מודל בו במקום שיהיה על התובע להוכיח כי הפתוא מסיתה, נטל ההוכחה יהיה על המופתי להוכיח שהיא אינה מסיתה. להערכתך, ציות לאמנה בינלאומית מקיפה והגדלת המכנה המשותף בחקיקה הפנימית במדינות השונות, תביא לייעול המאבק הגלובאלי בהסתה האסלאמית-רדיקלית. לאחר הפיגועים בלונדון ביולי 2005 בריטניה החלה להוביל מהלך מסוג זה כנגד הטפה דתית המסיתה לטרור. ניתן לראות ביטוי לכך בהחלטת מועצת הביטחון 1624 מה-15 בספטמבר 2005, הקוראת למדינות לאסור בחוק כל הסתה לטרור, ובתמורות המוצעות בחקיקת הפנים של בריטניה הכוללות עבירות חדשות של הסתה לטרור.⁴⁰

ג. הקמת יחידה מודיעינית בינלאומית: היות ומדובר בטרור גלובאלי החולש על מגוון שפות ומדינות מומלץ להקים יחידה מקצועית שתתגבר על פערי השפה והתרבות ופלפולי הלשון. על יחידה זו יוטל לנהל מעקב אחר מופתים רדיקלים, לאסוף ראיות, ואף ליירט דרכי תיקשורת. ללא שיתוף פעולה בינלאומי אמיתי, המופתים הרדיקלים יעברו למדינות שלא פועלות כנגדם.⁴¹

ד. סנקציות בינלאומיות נגד מדינות: הריבונות אינה רק זכות, אלא גם חובה. לכן, על המדינות לדאוג שפעילות משטחן לא תפגע במדינות אחרות ובאזרחיהן.⁴² במקרה בו פעילות המופתי נעשית תחת הנחיית המדינה או בעידודה, ניתן להפעיל כנגדה מדרג של סנקציות בינלאומיות: החל מאזהרה, גינוי, חרם תרבותי, דיפלומטי או כלכלי, ועד לפעולה צבאית במקרים חריגים, בהתאם לכללי המשפט הבינלאומי.⁴³ יש לציין כי פתרון קיבוצי מרחיק לכת ובעייתי, ראשית

---

⁴⁰ להחלטת מועצת הביטחון 1624 ולהתפתחויות בחקיקת הפנים בבריטניה ראה:

<http://www.un.org/News/Press/docs/2005/sc8496.doc.htm>

<http://www.homeoffice.gov.uk/docs4/Print-02C.PDF>

⁴¹ בועז גנור, שם, עמ' 249.

⁴² השופט הובר בבוררות האי פלמס.

⁴³ בועז גנור, שם, עמ' 82-93.

בגלל היקפו, ושנית כי קשה להוכיח האם המדינה תומכת במופתי, או שמא פעל באופן עצמאי. מנגד, זהו המחיר המוסדי המזערי של מדינה תומכת טרור, בפרט אם היא קוטפת את פירותיו.⁴⁴

ה. שפיטה בינלאומית של פוסקים מובילים: היות וקשה להרתיע את הטרוריסטים עצמם בפרט אם עסקינן במתאבדים, יש לנסות ולהרתיע את שולחיהם. לרוב, חרף הצהרותיהם הלוחמניות, המופתים הרדיקלים אינם נוקטים בעצמם בפעולות אלימות, והם מקפידים לשמור על חייהם ועל רכושם. על מנת להרתיעם מלהסית, ניתן לשפוט אותם כמסיתים או משדלים לטרור, או כמי שעברו על גבולות חופש הביטוי המותרים, עניין אשר יש לעגנו בחוק בינלאומי ומקומי, כפי שהצעתי בתחילת הפרק. כפועל יוצא מהליך משפטי זה ניתן להטיל קנסות, להגביל את תנועת המופתי ולהגביל את פעילות המסגד והמדרסה בה הוא פועל. בנוסף, דרכים מינהליות אפשריות הן מעצרים ממושכים ללא משפט, הריסת בתים וגירוש. לטענת ראש המוסד לשעבר, שבת שביט, גירוש אינו אפקטיבי בעידן התקשורת, משום שצרות שמקורן רחוק לעיתים גרועות יותר.⁴⁵ כמו כן להערכתו, יש להעדיף ענישה פלילית רגילה, ורק שאין ברירה לפנות לענישה מנהלית, וגם אז על-פי חוק, לזמן מוגבל וקבוע מראש, ותחת ביקורת קפדנית. בהקשר זה יש לציין את העצומה שהוגשה לאו"ם על-ידי אלפי אינטלקטואלים ערבים בעקבות הפתוא של השיח' קרצ'אוי להרג אמריקאים בעיראק. לדידם, יש להקים בית-דין בינלאומי לטרור שיעמיד לדין את המעודדים טרור בעזרת פתוא, כדוגמת קרצ'אוי.⁴⁶

ו. רגולציות תקשורתיות: בעידן התקשורת והגלובליזציה לא ניתן למזער את השפעת הפתוא הרדיקלית מבלי לטפל בדרכי פרסומה והפצתה.⁴⁷ על-כן, מומלץ לעודד את אמצעי התקשורת לגבש קוד התנהגות מקצועי על מנת שלא ינוצלו על-ידי האידיאולוגיה הרדיקלית. בנוסף, ניתן לגבש אמנה תקשורתית הטומנת בחובה עקרונות מוסכמים בנוגע לפרסום פתוא החשודה בהסתה, ולגזור מהם כללי פירסום ושידור. במידה ועניין זה לא יעשה על-ידי תחנות התקשורת

⁴⁴ אלן מ' דרשוביץ, שם, עמ' 141-148.

⁴⁵ בועז גנור, שם, עמ' 205. מנגד ראה הרחבת תחולת עונש הגירוש לפי סעיף 4(א) לפקודה למניעת טרור, מהסתה לטרור לכל "דבר שבח לטרור" בפרשת אלבה (ע"פ אלבה נ' מדינת ישראל, פ"ד נ(5) 221).

⁴⁶ בן דרור ימיני, "שוברים שתיקה, מעריב 3 (דצמבר 2004).

⁴⁷ ניתן לראות דוגמא לכך בדברי הסופרת והעיתונאית הבחריינית, סוסן אל-שאער, בשנת 2005. ראה:

" הגלובליזציה בתקשורת תביא את תרבות ההתאבדות האסלאמית גם לבריטניה, " *Memri*.

<<http://www.memri.org.il/Memri/LoadArticlePage.asp?enttype=4&entid=1803&Language=Hebrew>>

16 May, 2005.

מרצונו, ניתן להפעיל לחץ ציבורי ובינלאומי שיניע את התחנות לעשות כן, ובמקרים של פרסום מסוכן, ניתן להפעיל סנקציות כלכליות ואחרות, עד כדי יירוט או שיבוש מסרים קיצוניים.⁴⁸

ז. **הקמת גופי פיקוח פנים אסלאמיים**: יש לפעול ולהקים מועצה אסלאמית אפקטיבית שתבחן מי מוסמך להוציא פתאוא, ותפקח על המופתים ועל תוכן הפתאוא. ב-7 ביולי 2005 דווח כי בפעם הראשונה נפגשו כ-180 נציגי 8 הזרמים והאסכולות באסלאם⁴⁹ על מנת לקבוע מי מוסמך להוציא פתאוא, ומהם גבולותיה. בכנס נקבע כי על מוציא הפתאוא להיות איש-דת מוסמך מטעם האסכולות המוכרות בלבד, וכי על המוסלמים כולם לדחות את הקיצוניות הדתית ולאמץ את הקידמה והמתנינות.⁵⁰ ניתן לראות ביטוי לכך גם בדברי השיח' אל-עביכאן, יועץ במשרד המשפטים הסעודי, אשר לדבריו יש להקים ועדה עליונה למאבק בתכפיר (ההאשמה בכפירה) שתצביע על חוסר הדיוק של המופתים הרדיקלים.⁵¹ בנוסף, יש חשיבות לתקיפה פומבית של הפתאוא הרדיקליות,⁵² וישנן אף קריאות להוצאת פתאוא נגדית הקוראת להרג בן לאדן ואנשיו.⁵³

ח. **חיזוק האסלאם המתון**: במקביל לצעדים אלה, יש לנקוט בצעדים חברתיים לחיזוק ועידוד הקולות הליברלים באסלאם שבמרבית המקרים חוששים להשמיע את קולם בפומבי. לטענת

---

⁴⁸ בועז גנור, שם, עמ' 167, 207-225. כמו כן, לחומר נוסף בנושא ולדוגמאות של אתרי אינטרנט, עיתונים ותחנות רדיו המכילים דברי הסתה ופתאוא רדיקליות ראה: "שיווק"הטרור: כיצד מפיץ ארגון "חזבאללה" ברחבי תבל את מסרי ההסתה והשנאה של תחנת הטלוויזיה "אלמנאר"? מ.ל.מ. <http://www.intelligence.org.il/sp/9_04/almanar.htm> 19 ספטמבר, 2004. "נמשכים המאמצים של הקהילה הבינלאומית להפסקת הפצת שידורי ערוץ הטלוויזיה "אלמנאר" של חזבאללה", מ.ל.מ. <http://www.intelligence.org.il/sp/heb_n/almanar.htm> 15 אוגוסט, 2005. "בעל טור סעודי מצדיק את ההחלטה הצרפתית להפסיק את הסכם השידורים עם 'אלמנאר', Memri" <<http://www.memri.org.il/Memri/LoadArticlePage.asp?entID=1703&entType=4&language=Hebrew>> 12 December, 2004. "יתגובה של תנועת ה-"חמאס" על המערכה להורדת אתרי טרור מהאינטרנט", מ.ל.מ. <http://www.intelligence.org.il/sp/12_04/hamas_re.htm> 14 דצמבר, 2004.

"שיווק הטרור באמצעות האינטרנט", מ.ל.מ. <http://www.intelligence.org.il/sp/86_04/13.htm> 29 אוגוסט, 2004.

⁴⁹ להלן 8 האסכולות ההלכתיות: 4 האסכולות הסוניות (חניפית, שאפיעית, מאליכית וחנבלית), האסכולה הגיעפרית (אסכולה שיעית המאמינה ב-12 אמאמים), האבאדיה (פלג מתון וקדום של כת החיוארגי הקיצונית), הזידיה (פלג שיעי מתון השולט בתימן) והטיאהריה (אסכולה קיצונית מהמאה ה-9 בבגדאד הדוגלת בפירוש מילולי של הקראן).⁵⁰ "Muslim scholars move to curb fatwas," *Al-Jazeera*. <<http://english.aljazeera.net/NR/exeres/9CD70B11-FA3B-4DF9-9980-E5A7B2A8C2D3.htm>> 7 July, 2005.

⁵¹ "איש דת סעודי בכיר שולל את הלגיטימיות של הגיהאד בעיראק וטוען כי האידיאולוגיה של האחים המוסלמים היא הסיבה לטרור, Memri" <<http://www.memri.org.il/Memri/LoadArticlePage.asp?enttype=4&entid=1821&Language=Hebrew>>.

⁵² ניתן לראות דוגמה לכך ביציאה כנגד הפתאוא של בן לאדן. ראה: Matthew Chance, "Bin Laden fatwa as Spain remembers," *CNN*. <<http://www.cnn.com/2005/WORLD/europe/03/11/madrid.anniversary>>. 11 March, 2005.

⁵³ "אינטלקטואל ערבי: מדוע לא פורסמה פתאוא להרוג את בן לאדן ואנשיו?" *Memri* <<http://www.memri.org.il/memri/LoadArticlePage.asp?enttype=4&entid=1840&language=Hebrew>> 10 August, 2005.

אחמד אבו מטר, איש אקדמיה פלסטיני, המוסלמים נפלו תחת השפעת הפונדמנטליסטים הקיצוניים המפרשים את האסלאם כרצונם, ולא הועמד כנגדם כל מאמץ רעיוני מקביל.⁵⁴

לטעמי, חיזוק עמדות המתונים תחלחל גם למופתים הרדיקלים. על-כן מומלץ לנקוט בפעולות הסברה רחבות שיבהירו כי הצגת הפאן האלים של האסלאם רק פוגעת באסלאם,⁵⁵ ויש לעודד ולהגן על המופתים המתונים מפני הרדיקלים. בנוסף, על מדינות האסלאם המתונות להוציא פתאום אלטרנטיביות ולספק שירותי דת וחינוך מתונים שיחליפו את מרכזי ההסתה הדתית.⁵⁶ במסגרת זו ניתן לייעל את המאבק במופתים הרדיקלים על-ידי פרסום רחשי הלב התוהים מדוע צעירים רבים נשלחים להתאבד, בעוד המופתים צוברים הון פוליטי וכלכלי.⁵⁷

---

⁵⁴ "אינטלקטואל פלסטיני: המוסלמים באירופה בוחרים בסכסוך במקום בדו-קיום", *Memri*.
<<http://www.memri.org.il/memri/LoadArticlePage.asp?enttype=4&entid=1790&language=Hebrew>>.

26 April, 2005.

⁵⁵ לטענת ד"ר עבד אל-אנצארי, דיקן הפקולטה לשריעה ולמשפט באוניברסיטת קטר, השיחיים כדוגמת יוסף אל-קרצ'אוי יצרו פרצה בדיני הג'יהאד כאשר התירו את פיגועי ההתאבדות וגרמו למשבר אידיאולוגי באסלאם. ראה: "איש דת קטרי: הפתוות של אל-קרצ'אוי ודומיו שהתירו את פיגועי ההתאבדות גרמו למשבר אידיאולוגי ומוסרי באסלאם", *Memri*.

<<http://www.memri.org.il/memri/LoadArticlePage.asp?enttype=4&entid=1835&language=Hebrew>>.

⁵⁶ בועז גנור, שם, עמ' 248.

⁵⁷ ראה מכתב אבו סאבר, אב למחבל מתאבד, הטוען שהוא פוחד ש"הנחשים הארסיים" יפתו את בנו השני להתאבד וכי הוא אינו מבין מדוע השיחיים לא שולחים את בניהם שלומדים במערב. שאול שי, שם, עמ' 210. ראה גם מאמר בעל הטור הסעודי, אל-פוזאן, המבקר את השיח'ים הרדיקאליים.

סיכום

הפתוא, שבמקור נועדה לתת פרשנות דתית לסוגיות אקטואליות בחיי המוסלם, הפכה לכלי שרת בידי המופתים הרדיקלים, ולעיתים אף בידי מנהיגים הנעדרים כל הכשרה דתית. שימוש זה הופך למסוכן כאשר עסקינן בטרור הקורא להרג אזרחים חפים מפשע ללא אבחנה, ולאחרונה אף לקטלני יותר אל מול איום ה"מגה-טרור", והקריאה לשימוש בנשק להשמדה המונית.⁵⁸

מעבר להסתה, יצירת המוטיבציה, מתן השראה המבצעית וכו', הפתוא נתפסת כצו עשה המעוגן במקורות הראשוניים והבלתי מעורערים של האסלאם על-פיהם פועלים ומתפללים מליוני מוסלמים ברחבי העולם חמש פעמים ביום. ככל שהמופתי מקובל ובקיא יותר, וככל שההצדקות הדתיות לפתוא ראשוניות, כך יותר מאמינים מוסלמים יראו בפתוא כצו-אלוהי לביצוע. כאשר מדובר בפתוא רדיקלית, בדומה לדוגמאות בעבודה זו, התוצאות עשויות להיות הרוות אסון.⁵⁹

מנגד, למרות האמור לעיל, אין לשכוח שמדובר בנושא רגיש הטומן בחובו דילמות מורכבות של חופש האמונה והביטוי, שהם מנימי נפשו של האדם. קושי זה מועצם, היות ומדובר בניסוחים מפולפלים במספר שפות, ובתפוצה אדירה במגוון אמצעים. לכן, אין להכליל ויש לפעול לחומרא כנגד הפתוא והמופתיים הקוראים להרג ללא אבנה בשם הדת, ובמקרים של ספק לפעול לקולא. להערכתני, חשוב לפעול על-פי מצע בינלאומי רחב הכולל אמנה נגד הסתה דתית, אמנה תקשורתית ושיתוף פעולה מודיעיני. בעזרת תשתית זו, ניתן יהיה לפעול כנגד מופתים רדיקלים בולטים, וכנגד מדינות הנותנות להם חסות, ולשלוח מסר ברור כי יש לחדול מלהכשיר רצח בשם הדת. נראה כי מהלך זה יכשל ואף עלול להחריף את ההסתה, אם במקביל לא יעשה מהלך משמעותי לחיזוק והגנה על המופתים המתונים.⁶⁰ כל נסיון להכתיב מבחוץ את המותר והאסור, ללא אלטרנטיבה אסלאמית איתנה, יתפס ככפייה תרבותית שתעורר קיצוניות עזה יותר.

אמנם קצרה היריעה מלמצות נושא מורכב זה ב-ד' אמותיה של עבודה זו, אך כולי תקווה שסמינר זה יאיר ולו במעט את חשיבות הנושא, ואת הרגישות הרבה שהוא מצריך.

"בעל טור סעודי: מדוע השייח'ים המדרבנים את הנערים לצאת לג'יהאד אינם עושים זאת בעצמם?" *Memri*
<<http://www.memri.org.il/Memri/LoadArticlePage.asp?entID=1728&entType=4&language=Hebrew>>

. 14 January, 2005.

⁵⁸ ראה עמ' 2, 7-6 לעבודה.

⁵⁹ ראה עמ' 3-5 לעבודה.

⁶⁰ ראה עמ' 2-3, 14-8 לעבודה.

רשימת מקורות

"אינטלקטואל ערבי: מדוע לא פורסמה פתוא להרוג את בן לאדן ואנשיו?" *Memri*
<<http://www.memri.org.il/memri/LoadArticlePage.asp?enttype=4&entid=1840&language=Hebrew>> 10 August, 2005.

"אינטלקטואל פלסטיני: המוסלמים באירופה בוחרים בסכסוך במקום בדו-קיום," *Memri*
<<http://www.memri.org.il/memri/LoadArticlePage.asp?enttype=4&entid=1790&language=Hebrew>>. 26 April, 2005.

"איש דת סעודי בכיר שולל את הלגיטימיות של הג'יהאד בעיראק וטוען כי האידיאולוגיה של האחים המוסלמים היא הסיבה לטרור," *Memri*
<<http://www.memri.org.il/Memri/LoadArticlePage.asp?enttype=4&entid=1821&Language=Hebrew>>.

"איש דת קטרי: הפתוות של אל-קרצ'אוי ודומיו שהתירו את פיגועי ההתאבדות גרמו למשבר אידיאולוגי ומוסרי באסלאם," *Memri*
<<http://www.memri.org.il/memri/LoadArticlePage.asp?enttype=4&entid=1835&language=Hebrew>>.

"בעל טור ערבי: הסיבה לטרור היא שטיפת המוח של הנוער הערבי ולא המצב הסוציו-אקונומי במדינות ערב," *Memri*
<<http://www.memri.org.il/Memri/LoadArticlePage.asp?enttype=4&entid=1727&Language=Hebrew>>. 11 January, 2005.

"בעל טור סעודי: מדוע השייח'ים המדרבנים את הנערים לצאת לג'יהאד אינם עושים זאת בעצמם?" *Memri*
<<http://www.memri.org.il/Memri/LoadArticlePage.asp?entID=1728&entType=4&language=Hebrew>>. 14 January, 2005.

"בעל טור סעודי מצדיק את ההחלטה הצרפתית להפסיק את הסכם השידורים עם ערוץ 'אל-מנארי של החזבאללה,'" *Memri*
<<http://www.memri.org.il/Memri/LoadArticlePage.asp?entID=1703&entType=4&language=Hebrew>>. 12 December, 2004.

גנור, בועז. *מבוך הלוחמה בטרור כלים לקבלת החלטות*. הרצליה: הוצאת מפעלות המרכז הבינתחומי, 2003.

דרשוביץ, מי אלן. *האם הטרור ינצח: להבין את האיום ולהיענות לאתגר*. הרצליה: הוצאת מפעלות המרכז הבינתחומי, 2003.

"הסתה באמצעות תחנות רדיו מקומיות," *מ.ל.מ.*
<http://www.intelligence.org.il/sp/7_05/alkuds_b.htm>. 17 יולי, 2005.

חאלק, וואל. "האם נסגרו שערי האג'יהאד?" *ג'מאעה*, ח' (2000), עמ' 118-168.

ימיני, בן דרור. "שוברים שתיקה," *מעריב* (3 דצמבר 2004).

כתבי אמנה כרך 31, עמ' 269.

מילסון, מנחם. "רפורמיסטים מול אסלאמיסטים בעולם הערבי כיום, *Memri*"
<<http://www.memri.org.il/memri/LoadArticlePage.asp?enttype=4&entid=1655&language=Hebrew>>. 22 September, 2004.

מלמן, יוסי. "לראשונה פסק הלכה המעודד שימוש בנשק להשמדה המונית, "הארץ" (26 מאי 2003).

מרכוס, איתמר. "מלחמת חובה של האסלאם נגד היהודים וישראל, "
<http://www.pmw.org.il/Religious%20War_Heb.htm>. 18 July, 2001.

"נמשכים המאמצים של הקהילה הבינלאומית להפסקת הפצת שידורי ערוץ הטלוויזיה "אלמנאר" של חזבאללה, "מ.ל.מ."
<http://www.intelligence.org.il/sp/heb_n/almanar.htm>. 15 אוגוסט, 2005.

"סופרת ועיתונאית בחריינית: הגלובליזציה בתקשורת תביא את תרבות ההתאבדות האסלאמית גם לבריטניה, "*Memri*"
<<http://www.memri.org.il/Memri/LoadArticlePage.asp?enttype=4&entid=1803&Language=Hebrew>>. 16 May, 2005.

"עורך לשעבר של העיתון "אל-שרק אל-אוסט": אל-קרציאוי הוא שיא הקיצוניות, "מ.ל.מ."
<http://www.intelligence.org.il/sp/memri/jul_b_04.htm>. 12 יולי, 2004.

קראן. ריבלין, יואל יוסף. תל אביב: הוצאת דביר, 1987.

קרמר, מרטיין. *מחאה ומהפכה באסלאם השיעי*. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 1985.

"שיווק הטרור באמצעות האינטרנט, "מ.ל.מ."
<http://www.intelligence.org.il/sp/11_04/web.htm>
<http://www.intelligence.org.il/sp/86_04/13.htm>. 29 אוגוסט, 2004.

"שיווק הטרור: כיצד מפיץ ארגון "חזבאללה" ברחבי תבל את מסרי ההסתה והשנאה של תחנת הטלוויזיה "אלמנאר"? "מ.ל.מ."
<http://www.intelligence.org.il/sp/9_04/almanar.htm>. 19 ספטמבר, 2004.

שי, שאול. *השהידים: האסלאם ופיגועי ההתאבדות*. הרצליה: הוצאת מפעלות המרכז הבינתחומי, 2003.

שי, שאול. *טרור בשליחות האימאם: 20 שנות טרור שיעי*. הרצליה: הוצאת מפעלות המרכז הבינתחומי, 2001.

"תגובה של תנועת ה-"חמאס" על המערכה להורדת אתרי טרור מהאינטרנט, "מ.ל.מ."
<http://www.intelligence.org.il/sp/12_04/hamas_re.htm>. 14 דצמבר, 2004.

Bar, Shmuel. "The Religious Sources of Islamic Terrorism,"
<<http://www.policyreview.org/jun04/bar.html>>.

Chance, Matthew. "Bin Laden fatwa as Spain remembers," *CNN*.
<<http://www.cnn.com/2005/WORLD/europe/03/11/madrid.anniversary>>. 11 March, 2005.

Desai, Ebrahim. "Ask The Imam," <<http://islam.tc/ask-imam/index.php>>.

Fighel, Yoni and Moshe Marzouk. "Saudi cleric issues fatwah on the use of weapons of mass destruction, " *ICT*.

<<http://www.ict.org.il/articles/articleDet.cfm?articleid=491>>.5 July, 2003.

<<http://www.islamonline.net/fatwa/arabic/FatwaDisplay.asp?hFatwaID=35806>>.4 May, 2001.

<http://www.islamtoday.com/fatwa_archive_main.cfm>.

Khalid Masud, Muhammad, Brinkley Messick, David S.Powers Ed. *Islamic Legal Interpretation: Muftis and their Fatwas*. Cambridge: Harvard University Press, 1996.

Lewis, Bernard. *The Middle East: A Brief History of the Last 2,000 Years*. New York: Scribn, 1995.

"Muslim scholars move to curb fatwas," *Al-Jazeera*.

<<http://english.aljazeera.net/NR/exeres/9CD70B11-FA3B-4DF9-9980-E5A7B2A8C2D3.htm>> 7 July, 2005.

Press Release SC/7158

<<http://www.un.org/News/Press/docs/2001/sc7158.doc.htm>>.28 September, 2001.

Ranstorp, Magnus. "Interpreting the Broader Context and Meaning of Ben-Laden's Fatwa," *Studies in Conflict & Terrorism*, Vol 21, No 4 (1998), Pp. 321-331.

Security Council SC/8496.

<<http://www.un.org/News/Press/docs/2005/sc8496.doc.htm>>. 14 September, 2005.

Shahar, Yael and Ely Karmon. "London-Basd Islamic Group Issues Fatwa against Israel," *ICT*. <<http://www.ict.org.il/articles/articleDet.cfm?articleid=131>>. 19 October, 2000.

"The Muslim Brotherhood Movement in Support of Fighting Americans Forces in Iraq," *Memri*.

<<http://memri.org/bin/articles.cgi?Page=archives&Area=sd&ID=SP77604>>. 3 September, 2004.

"The Role of Fatwas in Incitement to Terrorism," *Memri*.

<<http://memri.org/bin/articles.cgi?Page=subjects&Area=jihad&ID=SP33302>> 18 January, 2002.

Tyan, E. "Fatwa," *EI2*,II (1960), 866-867.